

Una pragmàtica del segle XVI delata la traducció sistemàtica del català al castellà

Autor: Lluís Batlle i Rossell

Data de publicació: 21-08-2014

A partir de l'estudi dels mots i girs lingüístics “castellans” prohibits en una pragmàtica del 1600, En Lluís Batlle conclou que es va ordenar suprimir-los perquè eren catalans

Sovint ens han parlat d'En Francisco de Quevedo com un escriptor molt valuós per a la literatura castellana, de gran geni, i contemporani d'En Lope de Vega i En Miguel de Cervantes. D'aquest últim poc ens cal dir, ja que en diversos articles, xerrades, i pel·lícules documentals hem plantejat el nostre punt de vista sobre la catalanitat de les seves obres i d'ell mateix.

D'En Lope de Vega sabem que se li atribueixen milers d'obres de teatre i que va treballar com a censor inquisitorial, una combinació que lliga perfectament. D'En Francisco de Quevedo en podem dir força el mateix, com bé ens expliquen a la revista El Cultural: Quevedo el Censor. En aquest mateix web, En Bartomeu Mestre i Sureda a Va plagiar Quevedo al rector de Vallfogona? ens apunta a un plagi concret que va trobar i ens recorda l'odi que aquest censor destil·lava contra els catalans.

En Quevedo va escriure les seves anomenades premáticas, que consisteixen en una burla de les pragmàtiques reals, textos amb els quals una autoritat dictava determinades lleis. Els seus opuscles, molt curts, escarneixen el llenguatge de les pragmàtiques vertaderes mitjançant la legalització d'absurditats. En podem llegir algunes molt fàcilment per internet, com Premática del tiempo, Premática y aranceles generales, Premáticas del Desengaño contra los poetas güeros, Premática que han de guardar las hermanas comunes y premática contra las cotorreras, etc. Totes, com veureu si les llegiu, segueixen un patró humorístic similar.

Anàlisi de la pragmàtica que ens ocupa

Però a una de les seves suposades pragmàtiques, la Premática que este año de 1600 se ordenó (text de Wikisource),

trobem un text ben diferent, mancat de tot indici de sàtira. Vegem com comença:

“Por ciertas personas deseosas del bien común y de que pase adelante la República [...]. A los cuales rogamos por cortesía y si es importante, con imperio, que seis meses después de dada esta nuestra carta y cédula, contando desde el día que se notificare, no usen ni puedan usar de los vocablos y modos de decir que por ésta se les veda; y haciendo lo contrario, se les agravarán y darán las penas merecidas. Y ninguno crea que por gracia ni curiosidad nos hemos puesto en semejante trabajo”.

Aquesta pragmàtica dóna ordres sobre certes paraules i formes d'escriptura que queden prohibides. Per començar, “primeramente se quitan todos los refranes [...]. Quítanse las significaciones de las colores, que son muy enfadadas [...]. Quítanse también las letras de anillos o cintillos”. Amb l'al·lusió al verb quitar, ja podem intuir que el text va dirigit als censors. Al següent paràgraf, “en los poetas hay mucho que reformar, y lo mejor fuera quitarlos del todo”. Com a patró, veiem que aquest document sembla prohibir les formes d'expressió amb rima: els refranys, les lletres de joies, i pràcticament la poesia en general.

Continuant la lectura de la premática veurem que escriu contra l'exageració en la literatura amorosa, demanant seriositat en l'assumpte, i hi afegeix l'eliminació de més termes relacionats: “Que no traten del carro de Apolo, la Aurora, Filomena, la Parca, Venus, Cupido, ni se quejen de cabellos, ojos, boca de su dama”. Si recordem que es tracta d'una inquisició catòlica, podem distingir una prohibició d'altres referents mitològics respecte a això.

Tot seguit es refereix als predicadors, als quals exigeix que arreglin les següents expressions: «vayan conmigo», dar palmadas, hablar con tonete, ni decir, «Acuérdome que he leído» [...]. «Dice Dios, y dice bien», se les quita, porque ya sabemos que Dios no puede errar. Continuem amb la pressió catòlica, i ja comencem a veure unes expressions de castellà destacades; però, per què en menciona justament aquestes, i demana als predicadors que les esmenin?

El següent paràgraf ja ens indica un llistat extens de més expressions prohibides, una rera l'altra, i cadascuna més estranya que la següent. Us en cito unes quantes:

“Una sed de agua. A raíz del estómago. A boca de noche. De las tejas abajo. De las tejas arriba. A banderas desplegadas. La de vuesa merced recibí. Vuesa merced me haga. Dar una puñada en el cielo. El buey volar. Preguntar por Mahoma en Granada. Eso y lo otro. Fulano y Zutano. De cuando en cuando. Dar de mano a las cosas. Desta agua no beberé. En gustos no hay disputa. Túvome por los cabellos. Tiene garabato. La más cuerda de lana. Partir un cabello. No le echarán dado falso. Es paloma sin hiel. Pelarse las cejas. Tomar la mañana. A reír del alba. Por sí o por no. Mojar la boca. No sabe lo que se tiene. Juega el sol antes que sale. Parla como papagayo. Hace corres de viento. Sacaré vientre de mal año”.

Una part significativa d'aquestes expressions, com podeu veure, sonen a traduccions molt dolentes de locucions catalanes, i aquesta pragmàtica suposadament humorística les està prohibint. Més endavant en parlarem amb més detall. Ara, vegem com acaba la pragmàtica:

“Con esta suma de recordación estará más tratable la gente, si huyen estos modos de decir, de suerte que no den nota de su mudanza de lenguas, para lo cual damos dos meses de dispensación y para que mejor aprendan a huirlos”.

Que no se'ls noti el canvi de llengües? Si les expressions anteriors ens semblen catalanades, aquí sembla que està intentant corregir escriptors a qui es nota massa que no saben prou bé el castellà. Però la pragmàtica rebla: “También por ésta prohibimos no culpen los autores, etcétera”. Si està donant tot de normes de com cal escriure, indicant expressions prohibides, i aquestes no són per als autors, per a qui són? Ens sembla que només poden ser per als censors. Podria tractar-se de censors que tradueixen? Això ens faria entendre la prohibició als textos rimats: aquests suposen una gran dificultat pels traductors, i si es duen a terme amb poca atenció, donen estrofes o bé ridícules o bé que ens permeten entreveure la llengua original en què han estat escrites. De fet, aquest fenomen l'hem utilitzat diversos investigadors de l'INH per entreveure la catalanitat original de certs textos.

L'autoria de la pragmàtica

Si aquest manuscrit, doncs, hagués estat trobat en un arxiu inquisitorial, potser no tindríem dubtes que seríem davant d'un document legal. Podria ser que aquest no fos una obra de Quevedo? Si comparem l'estil d'aquesta amb les altres premàtiques burlesques, veurem que en aquesta costa molt més veure-hi la gràcia. A Retórica y agudeza en la prosa satírico-burlesca de Quevedo, l'Enrique Martínez Bogo menciona que Jauralde dubta de l'atribució d'aquest opuscle. Primer, per la data del títol, seria la seva primera premática. Una data que podem creure'ns, perquè el seu manuscrit va ser trobat en un plec junt amb altres obres que ens permeten corroborar-la. Ens afegeix que, com hem vist,

l'esquema no segueix ni el de les pragmàtiques serioses conservades de l'època, ni el de la resta de pragmàtiques paròdiques d'En Quevedo. A l'article Una premática, una genealogía y dos textos de Quevedo, En J. Ignacio Díez Fernández, ens fa veure més dubtes sobre l'autoria, i ens recorda que el text va sortir a la llum editat amb altres textos d'En Quevedo per En Fernández-Guerra només el 1852. La Míriam Argiró ens ofereix també una anàlisi d'aquesta pragmàtica, de la qual ens apunta que, tal com de les altres se'n tenen múltiples còpies, just d'aquesta només n'hi ha una, i el manuscrit que la conté no indica el nom de l'autor.

Arreu trobarem aquesta premática publicada entre les obres d'En Francisco de Quevedo, com si d'una paròdia es tractés. Per exemple, a la Historia de la literatura española: Barroco : (siglo XVII), Volum 3, l'Ezequiel González Mas ens diu que la dita pragmàtica se rie de los refranes y de las expresiones tópicas.

Si mirem més l'article d'En J. Ignacio Díez Fernández, aquest fa referència a un segon manuscrit que no correspon ben bé amb l'anterior, però sí que semblen dues versions diferents d'un mateix text. El text extret de Wikisource que hem comentat fins ara correspondria al manuscrit de la Biblioteca Capitular i Colombina de Sevilla, i el manuscrit que ell ens transcriu a l'article seria el del fons FNC (Fernan Núñez Collection). Aquest nou manuscrit, el del FNC, és més extens i inclou múltiples dates, totes anteriors al 1600. Tot recordant que En Quevedo va néixer el 1580, podem veure com comença aquest segon manuscrit:

“Pregmática hecha por un historiador en género de burlas en el año de mill y quinientos y 96. Comienza la premática questo año de mill y quinientos y nouenta y uno hiçieron dos personas desseosas del uien común”.

Em sembla més que raonable fer la hipòtesi que som davant d'un missatge ben seriós i no cap text paròdic, que s'hauria trobat per equivocació i publicat també per equivocació. I si no és una pragmàtica d'aplicació real, el burlat seria el censor. Val a dir que aquesta transcripció aportada per En J. Ignacio Díez Fernández, per les cotes que apunta, deu ser prou fidel al manuscrit, i aquest alhora sembla contenir més expressions prohibides (com per exemple justícia de catalanes) i més ben escrites que no pas l'altre. Tractant-se de dues versions d'un mateix text, val la pena tenir-les en compte totes dues.

Les expressions prohibides

Per acabar, intentaré fer-vos veure per què tinc aquesta forta sospita sobre la catalanitat de totes les expressions vetades. El procediment que he seguit és ben senzill: en cerco l'ús al CORDE (Corpus Diacrónico del Español) i amb l'ajuda del Diccionari Català-Valencià-Balear (en línia) i cercadors web genèrics, intento reconstruir de què són mala traducció. Noto uns certs patrons: moltes expressions són prou estrambòtiques, el seu significat és difícil d'entendre, el seu ús neix a finals del segle XVI, i comprenen un bon grapat de textos anònims i autors suposadament castellans d'aquesta època. D'aquestes suposades locucions castellanques, algunes han perdurat fins a avui, i d'altres van morir al mateix segle XVII. Part de les més estrambòtiques ens semblen errors d'interpretació del català, i d'altres ens semblen traduccions equivocadament literals. I de les expressions catalanes que hi intuïm, notem que moltes estan en ple ús avui en aquesta llengua, mentre en castellà no, i també moltes les trobem documentades ja a textos catalans del segle XV o d'abans. Totes les expressions que podem contrastar corresponen a aquest patró i, per extensió, les que no hem pogut comprovar per manca de referents, deuen també encaixar amb aquesta regla: expressions que delatarien la font catalana dels textos. Tot seguit us n'oferiré una mostra, acotant la cerca de autors al CORDE fins a l'any 1640:

A raíz del estómago: Només apareix, diverses vegades, a una obra de Fernando de Mena de 1587, i fa referència a un home que vol conservar un llenç, i el té sempre a raíz de estómago, amagat dins el pit. Mala traducció de la paraula arran, que en alguns casos cal traduir com a raíz («arran del que acabem d'explicar...») i en d'altres no.

A boca de noche: Utilitzat per diversos autors del segle d'or, com per exemple: Fernando de Mena (1587), Francisco de Quevedo (1606, 1600, 1613), Juan Rufo (1596), Alonso Fernández de Avellaneda (1614), Fray Luis de Granada (1583), Santa Teresa de Jesús (1573-1582), Alonso de Contreras (1630), Fray Prudencio de Sandoval (1604-1618), Tomé Cano (1631), Cristóbal Pérez de Herrera (1598), Pedro Gutiérrez de Santa Clara (1549-1603), etc. El DCVB ens documenta l'expressió a boca de nit: a entrada de fosc.

El estado de las cosas: Utilitzat per diversos autors dels segles XVI: Bravo (1578), Luís Cabrera de Córdoba (1599-1614), Baltasar Álamos de Barrientos (1598), Bernardino de Mendoza (1595), Gonzalo Fernández de Oviedo (1535-1557), etc. Ens fa pensar en una traducció de l'estat dels afers, per bé que avui diem també l'estat de (les) coses.

Tan amigo como de antes: Només en trobem tres casos: Alonso Fernández de Avellaneda (1614), San Juan Bautista de la Concepción (1607) i Alonso de Santa Cruz (1550). El DCVB ens documenta bé tan amics com abans: per manifestar indiferència pel resultat d'una gestió. L'expressió seria igualment vàlida amb la preposició de, ja que d'abans

era una forma també comuna.

Y de ellos está lleno el infierno: Ho trobem utilitzat de dos autors: Miguel de Cervantes Saavedra (1615), Gonzalo Correas (1627). Concretament, de desagradecidos está lleno el infierno i de ingratos está lleno el infierno. És una coneguda frase feta catalana, de desagraïts l'infern n'és ple.

Por punta de lanza: Ho trobem utilitzat per tres autors: Gonzalo Correas (1627), Fray Pedro Simón (1627) i Francisco de Quevedo (1597-1645). El DCVB ens documenta per punta de llança: a força d'armes.

A reír del alba: Utilitzat de diversos autors: Luís de Mármol Carvajal (1600), Frey Juan Villela (1552), Cristóbal Mosquera de Figueroa (1610), Bernardo de Balbuena (1624). El DCVB ens documenta l'alba ja riu: que ja comencen a sortir els primers rajos de sol.

Sacaré vientre de mal año: De molts autors, per exemple: Lope de Vega (1604), Francisco López de Úbeda (1605), Mateo Alemán (1599), Gregorio González (1604), Gonzalo Correas (1627), Juan de Castellanos (1589), Garcilaso de la Vega (1605), Pedro Vallés (1549), Sebastián de Horozco (1540-1579). El DCVB ens comenta treure el ventre de mal any: menjar abundantment i de manera desacostumada.

Corrido como una mona: De pocs autors: Fray Vicente de Burgos (1494), Francisco de Quevedo (1597-1645), Juan de Salinas (1587-1643), Diego Hurtado de Mendoza (1535-1575). El DCVB ens comenta corregut com una mona: quedar burlat.

Es paloma sin hiel: De pocs autors: Miguel de Cervantes Saavedra (1613, 1615), Vicente Espinel (1618), Capitán Salazar (1550), Fray Alonso de Cabrera (1598), Antonio Vázquez de Espinosa (1622), Cristóbal de Virués (1588), Fernán González de Eslava (1578). El DCVB ens comenta ésser un colom sense fel: ésser de molt bon natural, anar sempre amb bona intenció. En aquest cas, Cristòfor de Virués és a més natural del Regne de València i conegut catalanoparlant.

Pelarse las cejas: Cercant-ne algunes conjugacions (pelándose las cejas), ho trobem a Pedro Sarmiento de Gamboa (1572), Fray Martín Murúa (1613). El DCVB ens comenta pelar-se ses ceies: demostrar gran enuig o irritació.

No le echarán dado falso: Diversos autors, per exemple Gaspar Gómez de Toledo (1536), Miguel de Cervantes Saavedra (1605, 1615), Pedro Vallés (1549), Gonzalo Correas (1627), Juan Justiniano (1528), Feliciano de Silva (1534). El DCVB ens documenta tirar dau fals: enganyar, obrar amb falsetat.

A qué quieres boca: Utilitzat de diversos autors, com Miguel de Cervantes Saavedra (1615), Gregorio González (1604), Juan de Salinas (1585-1643), San Juan Bautista de la Concepción (1607, 1613), Mateo Alemán (1599, 1604). El DCVB ens comenta boca què vols, cor què desitges: amb completa satisfacció de tots els desigs i amb totes les comoditats imaginables. Actualment potser és més estesa la forma a cor què vols.

A Roma por todo: Utilitzat de pocs autors, com Miguel de Cervantes Saavedra (1615), Francisco López de Úbeda (1605), Mateo Alemán (1599), Alonso de Ledesma (1612). Trobem la frase feta anar a Roma per tot (Diccionari Aguiló, 1931): "anar dretament, personalment a ço que interessa". El DCVB ens comenta de la mateixa frase: llançar-se decididament a una empresa difícil.

Juega el sol antes que sale: Utilitzat de Francisco de Luque Fajardo (1603) i Antonio Vázquez de Espinosa (1629). El DCVB ens comenta jugar-se el sol abans de néixer: arriscar tot el que es té i el que es pot tenir.

Tiene los oídos dados a adobar: Si ho cerquem amb ojos o pies, ho trobem utilitzat de Gonzalo Correas (1627). El DCVB ens comenta tenir les orelles a adobar: sordejar, no sentir allò que li diuen, per distracció o per conveniència.

Tarde o temprano: Diversos autors la comencen a utilitzar a partir de mitjans segle XVI. Entre d'altres, Fray Antonio de Guevara (1529-1531), Juan Arce de Otárola (1550), Pedro de Luján (1550), Mateo Alemán (1599), Antonio de Torquemada (1553). El DCVB ens documenta variants de tard o d'hora ja als segles XIV i XV. Val a dir que s'ha convertit en una expressió prou vigent en el castellà actual, però això no ens ha de distreure a l'estudiar-ne l'origen.

I de moment crec que n'hi ha prou. La resta queden per al lector espavilat. Si no m'erro, cadascuna d'aquestes traduccions dolentíssimes del català ens porta a tot de textos del Segle d'Or, i ens sembla confirmar que el robatori d'obres catalanes de l'època va ser enorme, i no es limita a autors com Cervantes, Santa Teresa de Jesús, i Garcilaso de la Vega, ni només a obres com La Celestina, El Lazarillo de Tormes o a les obres de les Índies.

El text també ens porta a expressions molt peculiars d'El Quixot (de donde diere, buenas son mangas aún después de Pascua, los cerros de Úbeda, etc.), que si bé les podem trobar a molt poques altres obres, el CORDE només les inclou a les editades posteriors a 1604 o 1605. Això ens pot indicar l'existència de textos amb aquestes expressions prohibides previs a aquests anys, com podria ser la traducció del Quixot prèvia al peu d'impremta. I no hem d'oblidar com aquesta pragmàtica ens obliga a repensar l'etimologia de tot d'expressions castelles nascudes just al suposat segle d'or amb una perspectiva més lògica i menys basada en llegendes (una sed de agua ? un vaset d'aigua, pelillos a la mar ? a mar los plets, buenas son mangas aún después de Pascua ? els bunyols són bons fins i tot después de Pasqua, etc.).

Com que encara no hem acabat la ingent tasca de resoldre la font de totes les expressions llistades i ens movem en el terreny de la hipòtesi, us convidem a participar en aquesta resolució i a estudiar-ne l'ús en textos castellans. Després d'aquesta anàlisi primerenca, totes queden sota sospita, així com les obres on són utilitzades. I pels qui encara en vulguin més, els recomanem l'obra Cuento de Cuentos, també suposada d'En Quevedo, publicada per primera vegada a Girona, i que de ben segur mereix una anàlisi en profunditat des d'aquest mateix punt de vista.

L'Àlex Sendra ja ens ha explicat més d'una vegada que totes les obres que ha llegit del Segle d'Or responen al mateix patró de castellà present a la pèssima traducció del Tirant, fins al punt que no n'ha pogut distingir un text castellà genuí. Aquesta pragmàtica que us hem presentat apunta, si més no, en la mateixa direcció.

Lluís Batlle i Rossell

9 de maig del 2014